

Josip Mihaljević

LIBERALIZACIJA 1960-IH GODINA – PODLOGA HRVATSKOG PROLJEĆA

Pojam »liberalizacija«

Pokušavajući prikazati što podrazumijeva pojam »liberalizacija« susrest ćemo se s brojnim definicijama. Najjednostavnija od njih kaže da je liberalizacija proces prihvaćanja nekih (ili svih) značajki liberalizma. U politologiji liberalizam je zajednički naziv za političke ideologije koje se zalažu za državno uređenje kojem je cilj što je moguće veća sloboda pojedinca, koja se uglavnom postiže demokratskim procesima pod zaštitom pravne države. Jedna od definicija liberalizam određuje kao ideologiju kojoj je cilj postizanje slobode pojedinca na račun društvene jednakosti i društvene stabilnosti. Također, liberalizam označava političku doktrinu koja kao centralni problem politike vidi zaštitu slobode individualnoga.¹

U ekonomskom smislu liberalizam se očituje u zalaganju za što manje državne intervencije u ekonomiji i poštivanje načela nemiješanja države u ekonomski pitanja. U socijalnom smislu očituje se u zalaganju za smanjenje prerogativa socijalne države i u nezadiranje države u privatni život pojedinca. U tom smislu država se shvaća samo kao instrument očuvanja sigurnosti slobodnih pojedinaca.² Prema Johnu Lockeu i Johnu Stuartu Millu, zaštita individualne slobode i pravne jednakosti pojedinaca ujedno je i svrha udruživanja u političku zajednicu, a individualna sloboda najčešće se specificira navođenjem popisa tzv. osnovnih prava u koje se država načelno ne smije miješati. Immanuel Kant nadopunjuje tu teoriju tvrdeći da je zakon načelno opravdan jedino ukoliko ta prava štiti određujući granice gdje korištenje individualnih prava počinje zadirati u isto takva prava drugih.³ Liberalna misao napredovala je i u 20. stoljeću, pogotovo u djelima Johna Rawlsa koji je

-
- 1 Usp. »Liberalism«, u: *Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Online Academic Edition*, Encyclopædia Britannica Inc., 2012. Web. 13 Feb. 2012. (<https://www.britannica.com/login.ezproxy.library.ualberta.ca/EBchecked/topic/339173/liberalism> – pristup ostvaren 28. veljače 2012).
 - 2 Ksenija Premur, »Liberalizam i ljudska prava«, u: »Kolo«, sv. 15 (2005), br. 1, str. 42–57; *Leksikon temeljnih pojnova politike* (ur. Ivan Prpić, Žarko Puhovski, Maja Uzelac), Zagreb 1990, str. 4–5.
 - 3 *Leksikon temeljnih pojnova politike* (ur. Ivan Prpić, Žarko Puhovski, Maja Uzelac), Zagreb 1990, str. 178.

zagovarao uređivanje svih društvenih institucija na načelima pravednosti.⁴ U svakom slučaju, riječ je o političkom svjetonazoru koji zagovara smanjenje nadzora države i drugih političkih institucija nad individualnom slobodom pojedinca.⁵

Spustimo li se s teorijske na praktičnu razinu, pojam liberalizacije najčešće označava proces uklanjanja prethodnih državnih ograničenja uvođenjem novih pravnih propisa, obično u području socijalne i gospodarske politike. Najčešće se termin odnosi na ekonomsku liberalizaciju, posebice liberalizaciju trgovine ili liberalizaciju tržišta kapitala.⁶ U socijalnom pogledu liberalizacija podrazumijeva nastojanje da se preispitaju i reformiraju socijalne institucije u skladu s novim društvenim okolnostima i potrebama. U tom svjetlu možemo promatrati npr. pitanje liberalizacije postojanja opozicijskih političkih stranaka, liberalizacije putovanja u inozemstvo, a u najnovije vrijeme pitanje liberalizacije istospolnih brakova i sl.⁷

Često se pojam liberalizacije poistovjećuje s pojmom demokratizacije, ali ti pojmovi nisu istovjetni jer postoje brojni primjeri gdje su nedemokratske države liberalizirale brojne oblasti društvenog života, a da pri tome nisu dovele u pitanje vlastito društveno-političko uređenje. To znači da se liberalizacija može odvijati bez demokratizacije, npr. kad se radi o kombinaciji političkih i društvenih promjena specijaliziranih na određeno područje ili pitanje, kao što je npr. liberalizacija u pitanju slobode kretanja (viznog režima), u čemu je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) vrlo dobar primjer. S druge strane, demokratizacija je isključivo politički proces koji može nastati u sklopu liberalizacije.⁸ Tako liberalizacija autokratskih režima može prethoditi demokratizaciji, što je donekle bio slučaj u Jugoslaviji, ali i ne mora, što je bio slučaj u Čehoslovačkoj 1968. (Praško proljeće).

-
- 4 Thomas Nagel, »Rawls and Liberalism«, u: *The Cambridge Companion to Rawls* (ur. Samuel Freeman), Cambridge University Press 2002, str. 62–85; Tvrtko Jolić, »In memoriam: John Rawls (1921–2002)«, u: »Prolegomena«, 1 (2002), br. 2, Zagreb, str. 213–214. Rawlsovo kapitalno djelo *A Theory of Justice* (Teorija pravednosti), objavljeno je upravo u vrijeme Hrvatskog proljeća 1971. godine: John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Massachusetts 1971.
 - 5 Slaven Ravlić, »Milova teorija liberalne demokracije«, u: »Politička misao«, 35 (1998), br. 4, Zagreb, str. 146–147.
 - 6 Iako je ekomska liberalizacija često povezana s privatizacijom, to mogu biti i prilično odvojeni procesi. Joseph Heath razlikuje tri vrste procesa promjena kroz koje mogu prolaziti sustavi vrijednosti: modernizacija, liberalizacija i pozapadnjačenje (westernizacija). Joseph Heath, »Liberalization, modernization, westernization«, u: »Philosophy & Social Criticism«, 30 (2004), br. 5–6, str. 665–690.
 - 7 Usp. »Liberalism«, u: *Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Online Academic Edition*, Encyclopædia Britannica Inc., 2012. Web. 13 Feb. 2012. (<https://www.britannica.com/login.ezproxy.library.ualberta.ca/EBchecked/topic/339173/liberalism> – pristup ostvaren 28. veljače 2012).
 - 8 O odnosu liberalizma i demokracije više u: Norberto Bobbio, *Liberalizam i demokracija*, Zagreb 1992.

Thomas Oleszczuk upozorava na raznolikost povijesnih okolnosti svake države kad je proces liberalizacije u pitanju, a pretpostavlja i dva različita shvaćanja liberalizacije – liberalizacija kao proces i liberalizacija kao sadržaj.⁹ Liberalizam se razvijao prvenstveno u okvirima zapadne civilizacije, no kao i druge političke doktrine i ta postoji u različitim varijacijama, ovisno o okolnostima, mjestu i vremenu u kojem nastaje.¹⁰ Sam pojam »liberalizacija«, u kontekstu komunističkih društvenih sustava, u politološkom diskursu nekih autora 1960-ih (Harold Gordon Skilling)¹¹ često je podrazumijevao samo destalinizaciju.¹² Što taj pojam znači u kontekstu Socijalističke Republike Hrvatske (SRH) i kakva je njegova veza s onim što nazivamo Hrvatskim proljećem?

Liberalizacija 1960-ih u Hrvatskoj i Jugoslaviji

U hrvatskoj znanstvenoj, ali i široj javnosti ustaljena je teza o liberalizaciji hrvatskog/jugoslavenskog društva 1960-ih godina. Međutim, treba naglasiti da većina autora nije teorijski koncipirala pojam liberalizacije šezdesetih, niti je tomu posvetila neko zasebno istraživanje, nego taj pojam dotiče usputno u nekim drugim raspravama.¹³ U svakom slučaju, o liberalizaciji šezdesetih usputno su pisali brojni hrvatski povjesničari: Ivo Banac, Dušan Bilandžić, Darko Dukovski, Ivo Goldstein, Tvrko Jakovina, Hrvoje Klasić, Dragutin Pavličević, Tihomir Ponoš, Zdenko Radelić, Katarina Spehnjak samostalno i koautorstvu s Tihomirom Cipekom, i dr.¹⁴ Svi spomenuti autori šezdesete smatraju reformnim godinama, a

-
- 9 Thomas Oleszczuk, »The Commanding Heights and Liberalization: The Case of Yugoslavia«, u: »Comparative Politics«, 13 (1981), br. 2, str. 183.
- 10 Usp. »Liberalism«, u: *Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Online Academic Edition*, Encyclopædia Britannica Inc., 2012. Web. 13 Feb. 2012. (<https://www.britannica.com/login.ezproxy.library.ualberta.ca/EBchecked/topic/339173/liberalism> – pristup ostvaren 28. veljače 2012).
- 11 Harold Gordon Skilling (1912–2001) bio je professor emeritus na Fakultetu političkih znanosti na Sveučilištu u Torontu, ravnatelj Centra za ruske i istočnoeuropeiske studije, autor brojnih knjiga o Istočnoj Europi. »H. Gordon Skilling, 89, Expert on Czechoslovakia«, u: »The New York Times« (<https://www.nytimes.com/2001/03/18/world/h-gordon-skilling-89-expert-on-czechoslovakia.htm> – pristup ostvaren 28. veljače 2012).
- 12 Andrzej Korbonksi, »Comparing Liberalization Processes In Eastern Europe: A Preliminary Analysis«, u: »Comparative Politics«, 4 (1972), br. 2, str. 233.
- 13 Nedostatak domaćih rasprava nadomještaju neki strani autori, uglavnom politolozi poput April Carter, koja je autorica knjige *Democratic Reform in Yugoslavia. The Changing Role of the Party* (London 1982), ili Thomas Oleszczuk, koji je autor već spomenutog članka »The Commanding Heights and Liberalization: The Case of Yugoslavia«, u: »Comparative Politics«, 13 (1981), br. 2 (str. 171–185) i članka »The Liberalization of Dictatorship: the Titoist Lesson to the Third World«, u: »The Journal of Politics«, 43 (1981), br. 3 (str. 818–830).
- 14 Ivo Banac, *Cijena Bosne: članci, izjave i javni nastupi, 1992–1993*, Zagreb 1994, str. 16; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999; Darko Dukovski, *Istra i Rijeka u Hrvatskome*

kao ključni događaj koji je otvorio put liberalizaciji uglavnom navode pad Aleksandra Rankovića 1966. godine.¹⁵

Zaista, već od početka 1960-ih počela je slobodnija razmjena misli, ideja i slobodnije kretanje ljudi, što je pojačano u novom političkom ozračju nakon rušenja A. Rankovića.¹⁶ Počelo je razdoblje ubrzanih reformi koje su se manifestirale na gotovo svim poljima društvenog života. U raspravama o dopunama ustava iz 1963., tj. o ustavnim amandmanima koji su se donosili sve do 1971., sve češće su se mogli čuti kritički tonovi u vezi s problemima gospodarstva, društva i nacionalnih suprotnosti koji su pritiskali Jugoslaviju, a koji su i običnim ljudima postajali sve vidljiviji. O tim problemima prvi je javno progovorio sam Josip Broz Tito, a tijekom 60-ih sve je češće nastupao stavljajući ta pitanja na dnevni red, smatrajući ih ključnima za opstanak Jugoslavije.¹⁷

Pad Rankovića i popuštanje partijskeステge utjecao je na širenje slobode, napose sa stajališta njegova političkog i psihološkog učinka u javnosti. Počela se mijenjati metoda upravljanja u federaciji što je bilo popraćeno oštrom kritikom centralizma, birokratizma, samovolje i autoritarnosti, a slabljenje moći Službe državne sigurnosti (SDS) izazvalo je u čitavoj jugoslavenskoj javnosti osjećaj jačanja demokratizma u društvu.¹⁸ U komparaciji s drugim komunističkim zemljama političke prilike u Jugoslaviji bile su manje restriktivne. Centralizirani državni aparat je uvelike smanjen, ali je republička i lokalna birokracija narasla. Uloga tajne policije¹⁹ u vršenju »javne politike« je smanjena, osobito nakon Rankovićeva pada,

proljeću, Zagreb 2007; Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003, str. 329–337; isti, *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb 2008, str. 463–563; isti, »Jugoslavija u šezdesetim godinama 20. stoljeća – dileme i rješenja (s posebnim osvrtom na Hrvatsku)«, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*, Sarajevo 2009, str. 39–58; isti, *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb 2008; Tvrtko Jakovina, »Idealističkoj, hrabroj (i ludoj) mladostti«, predgovor knjizi Tihomira Ponoša *Na rubu revolucije: studenti '71.*, Zagreb 2007, str. 9; Hrvoje Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Zagreb 2006, str. 42; Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb (1994.¹, 2000.², 2002.³) 2007.⁴, str. 482–488; Tihomir Ponoš, *Na rubu revolucije – studenti '71*, Zagreb 2007, str. 19; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006; Katarina Spehnjak »Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969.«, u: »Časopis za suvremenu povijest« (dalje: ČSP), 30 (1998), br. 2, Zagreb, str. 317–346 (Od hrvatskih povjesničara Katarina Spehnjak donosi ponajviše vrijednih podataka o reformama i liberalizaciji u Hrvatskoj i Jugoslaviji, upravo u ovome članku.); Katarina Spehnjak – Tihomir Cipek, »Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945–1990.«, u: ČSP, 39 (2007), br. 2, Zagreb, str. 255–297.

15 Aleksandar Ranković (1909–1983) bio je potpredsjednik SFRJ i šef policijskih i tajnih službi u državi. Na četvrtoj sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (CK-a SKJ-a) na Brijuni 1966. razriješen je svih funkcija i isključen iz Saveza komunista.

16 D. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2007, str. 485.

17 D. Dukovski, *Istra i Rijeka u Hrvatskome proljeću*, Zagreb 2007, str. 18.

18 H. Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Zagreb 2006, str. 42.

19 U tekstu se koristim sintagmom »tajna policija« jer je to bio uobičajen izraz, no preciznije bi, sva-kako, bilo reći »sigurnosna politička policija« jer je Služba državne sigurnosti (SDS) javnosti bila poznata, a tajne su bile njezine metode.

ali, dakako, nije eliminirana.²⁰ Uprava bezbednosti (sigurnosti), koja je djelovala u Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA), u određenoj mjeri je zamijenila tajnu policiju, ali nije stremila tome da nadzire društvo u totalitarnom smislu kako je to ranije radila Ozna (Odjeljenje za zaštitu naroda) ili Udba (Uprava državne bezbednosti/sigurnosti).²¹

U šezdesetim je godinama u gospodarskoj politici došlo do djelomičnog preusmjeravanja prema prihvaćanju tržišnih zakona. To je razdoblje snažne industrializacije u kojem je stopa rasta društvenog proizvoda za cijelo desetljeće iznosila 6,3 %.²² Privrednom reformom koja je započela 1965. nastojalo se razvijati tržišnu samoupravnu privrodu s posebnim naglaskom na sve veće otvaranje prema svijetu, a u određenoj mjeri bilo je dopušteno i malo privatno poduzetništvo. Taj razvoj tržišnih odnosa kao i jačanje decentralizacije u odlučivanju nametali su pitanja opće pluralizacije i demokratizacije odnosa u Jugoslaviji.²³ Treba međutim naglasiti da je privredna reforma imala i značajnih negativnih ekonomskih i socijalnih učinaka, prije svega u naglom povećanju nezaposlenosti.²⁴ Također, dobar dio implikacija koje je sa sobom nosila privredna reforma bio je izravno povezan i s nacionalnim pitanjem koje se posebno manifestiralo u razilažnjima u dva segmenta ekonomske politike: u politici bržeg razvitka manje razvijenih republika i u režimu raspolažanja devizama.²⁵

Još je početkom šezdesetih donekle liberalizirano i dotadašnje zakonodavstvo koje se odnosilo na političku emigraciju kada je saveznim Zakonom o amnestiji 1962. otvorena mogućnost da većina političke emigracije legalizira svoj status kao ekonomska emigracija.²⁶ U slobodnjem duhu, pod predsjedanjem Većeslava Holjevca od 1964. do 1968. odvijao se i rad Matice iseljenika.²⁷ Usporedo s dopuštanjem ulaska stranaca u Jugoslaviju i s razvojem turizma legalizirana su i putovanja

20 T. Oleszczuk, »The Liberalization of Dictatorship: the Titoist Lesson to the Third World«, u: »The Journal of Politics«, 43 (1981), br. 3, str. 825.

21 Isto, str. 825–826.

22 Taj rast i industrijalizacija omogućili su da se Jugoslavija u sedamdesetim godinama 20. stoljeća po kriterijima UN-a uvrsti među deset novoindustrijaliziranih zemalja. Dragomir Vojnić, »Reforma i tranzicija. Kritički osvrt na događanja u prijelomnim vremenskim razdobljima«, u: »Ekonomski pregled«, 57 (2006), br. 5–6, Zagreb, str. 408.

23 Isto, str. 408.

24 Vlado Puljiz, »Socijalna politika Hrvatske (povijest, zadatosti, usmjerenja)«, u: Vlado Puljiz – Gojko Bežovan – Teo Matković – Zoran Šućur – Siniša Zrinčić, *Socijalna politika Hrvatske*, Zagreb 2008, str. 24–26.

25 D. Vojnić, »Reforma i tranzicija. Kritički osvrt na događanja u prijelomnim vremenskim razdobljima«, u: »Ekonomski pregled«, 57 (2006), br. 5–6, Zagreb, str. 409; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, str. 412–423.

26 Oko 50.000 emigranata tako je legaliziralo svoj status. U Jugoslaviju ih se vratilo samo 654, od čega u Hrvatsku 201. Katarina Spehnjak, »Preteča Hrvatskoga proljeća«, u: »Matica«, br. 2 (2001), Zagreb, str. 34.

27 Isto.

u inozemstvo, koja će imati višestruke pozitivne i negativne posljedice na cjelokupno gospodarsko i društveno stanje Jugoslavije. Uz povećanje nezaposlenosti najznačajniji negativni socijalni učinak bio je odlazak velikog broja građana u inozemstvo, a to se posebno odnosilo na Hrvatsku i Hrvate iz Bosne i Hercegovine jer su upravo ti građani najviše i emigrirali.²⁸

Upravo u šezdesetima došlo je do znatnog povećanja životnoga standarda građana.²⁹ Od sredine desetljeća, intenziviranjem odnosa sa zemljama Zapada, u Jugoslaviji jača turizam, a u jugoslavenske medije i javnost prodiru zapadnjacički obrasci ponašanja i popularna kultura. Mladi su masovno slušali rock glazbu koju je emitirao Radio-Luxembourg, a prevodila se i recentna europska literatura.³⁰ Taj proces vodio je demistificiranju Zapada u očima građana Jugoslavije, kojima je Zapad sad postajao sve bliži, pa iako ga se u svijesti prosječnoga građanina uglavnom svodilo na neograničenu mogućnost kupovine roba masovne potrošnje, postupno se širila i svijest o vrijednostima demokracije, slobode medija i višestranačja.³¹ To djelomično otvaranje političkog sustava dopustilo je skupinama civilnog društva da se jače politički angažiraju.³²

Promjene su se izražavale i u tolerantnijoj kulturnoj politici. Otvarao se sve veći broj ograna Matice hrvatske, kao i sve više jezikoslovnih, povijesnih, kulturnih i drugih društava.³³ Došlo je i do značajnog razvijatka društvenih i humanističkih znanosti, a povećanje broja studenata na sveučilištima također je bio jedan oblik liberalizacije društva.³⁴ Brojni znanstvenici odlazili su na studijske borave na zapadna sveučilišta te su u Jugoslaviju donosili nova znanja i metodologiju društvenih znanosti.³⁵ Pojavile su se i nove stipendije koje su jugoslavenski studenti počeli sve više koristiti, pa je tako npr. od 1964. započeo Fulbrightov program stipendiranjua Jugoslaviji.³⁶ Na sveučilištima su osnivani studiji politologije, sociologije, sve je veća bila i važnost psihologije, a u novoutemeljenim odjelima za jav-

28 Opširne podatke i tablice o migracijama prema inozemstvu donosi Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, str. 424–442. Vidi i: Zoran Šućur, »Socijalna pomoć i socijalna skrb«, u: u: Vlado Pulpiz – Gojko Bežovan – Teo Matković – Zoran Šućur – Siniša Žrinčić, *Socijalna politika Hrvatske*, Zagreb 2008, str. 239; D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, str. 452.

29 Od 1956. do 1972. životni standard građana Jugoslavije narastao je za tri i pol puta. D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, str. 632.

30 K. Spehnjak – T. Cipek, »Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945–1990.«, u: ČSP, 39 (2007), br. 2, Zagreb, str. 265; I. Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb 2008, str. 517.

31 K. Spehnjak – T. Cipek, n. rad, str. 265.

32 Isto, str. 260.

33 D. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2007, str. 485.

34 T. Jakovina, »Idealističkoj, hrabroj (i ludoj) mladostti«, predgovor knjizi Tihomira Ponoša *Na rubu revolucije: studenti '71.*, Zagreb 2007, str. 9.

35 K. Spehnjak – T. Cipek, n. rad, str. 260.

36 T. Jakovina, n. rad, str. 9.

no mnjenje pri republičkim institutima društvenih znanosti provođena su prva istraživanja javnosti.³⁷ Vidljiv je bio pomak i u historiografiji toga vremena koja se sve više odmicala od politike, barem kad je u pitanju bilo istraživanje starijih razdoblja povijesti. Šezdesetih godina počinje i znanstveno istraživanje povijesti monarhističke Jugoslavije.³⁸ U historiografskoj prezentaciji recentnije povijesti, napose povijesti Drugoga svjetskog rata, utjecaj politike i kriterij »partijnosti« задрžali su se, uglavnom, sve do pada komunističkog režima.³⁹

U šezdesetima se javlja i kritika samoga jugoslavenskog sustava, doduše još uvijek isključivo s marksističkog stajališta i isključivo u časopisima namijenjenim uskim znanstvenim krugovima.⁴⁰ U tom svjetlu nužno je promatrati i osnivanje Korčulanske ljetne filozofske škole i časopisa »Praxis«, koji su promovirali marksističke ideje i oštro kritizirali aktualno društveno-političko stanje. Iako su njihove kritike bile usmjerene na traženje još »crvenije« Jugoslavije, jasan su pokazatelj pojačane tolerancije na drugaćiju mišljenja.⁴¹

Liberalizacija se iskazivala i u odnosu s Katoličkom crkvom. Godine 1966. potpisani je protokol prema kojem se vlast u Jugoslaviji obvezala jamčiti položaj vjerskih zajednica sukladno Ustavu i razmijenjeni su izaslanici između Jugoslavije i Svetе Stolice, da bi se 1970. godine obnovili puni diplomatski odnosi.⁴²

Gibanja na svjetskoj političkoj pozornici obilježenoj hladnoratovskim napestima 60-ih godina imala su odjeka i u zemljama pod komunističkom vlašću. Pojava studentskih pokreta diljem svijeta utjecala je na to da se i u Jugoslaviji sve više promovirala sloboda mišljenja, tiska i političkog djelovanja.⁴³ Još značajnije bilo je to da su pojedini narodi počeli sve glasnije i jasnije izražavati svoje zahtjeve

37 K. Spehnjak – T. Cipek, n. rad, str. 260.

38 Hrvoje Matković, »Napomene uz proučavanje povijesti Jugoslavije«, u: »Hrvatska revija«, 48 (1998), br. 4, Zagreb, str. 829.

39 O tome vidi: Ivo Goldstein, »O partijnosti u doba socijalizma do revizionizma 90-ih: Imala li građanska historiografija šansu?«, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideooloških zahtjeva* (ur. Srećko Lipovčan, Ljiljana Dobrovšak), Zagreb 2005, str. 61–62.

40 Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, str. 369.

41 I. Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb 2008, str. 516; O značenju »Praxis« više u: Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, str. 369–375; Marko Zubak, »'Praxis': neuspjeh kritičkog marksizma«, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa* (ur. Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić, Katarina Spehnjak), Zagreb 2010, str. 347–359.

42 Isto, str. 514; o tome opširnije vidi: Miroslav Akmadža, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945–1966*, Rijeka 2004, str. 262–314; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, str. 375–378.

43 Opširnije o tome vidi: Predrag J. Marković, »Studentski pokret u Jugoslaviji 60-tih godina 20. veka: između nacionalizma i internacionalizma, između reformizma i dogmatizma«, u: »Dijalog povjesničara-istoričara«, br. 7, Zagreb 2003, str. 393–414.

za većom samostalnošću i neovisnošću.⁴⁴ Takvi zahtjevi ubrzo su izbili na površinu i u Jugoslaviji, pogotovo u Hrvatskoj u sklopu Hrvatskoga proljeća.

Dušan Bilandžić smatra: »Ni u jednoj fazi društvenog razvitka Jugoslavije nije bilo tako slobodne i otvorene političke borbe kao potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina.«⁴⁵ Liberalizacija je proizila iz tolerantnije atmosfere u jugoslavenskoj politici nakon javne kritike staljinizma i njegovih mana, i eksplicitnog odbacivanja stava o nepogrešivosti Partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije (SKJ).⁴⁶ U procesu jugoslavenske liberalizacije došlo je i do razilaženja i sukoba unutar samih vladajućih elita, ali i aktivnosti političkih grupacija izvan službenе partijske hijerarhije.⁴⁷ Liberalizacija je, pogotovo nakon pada A. Rankovića, dovela do kompromisa »republikanizacije« SKJ-a i same države, a ta ograničena decentralizacija gotovo da je jamčila poticanje nacionalnog nezadovoljstva usred materijalnih i kulturnih razlika.⁴⁸ Liberalizacija je dobila masovan mobilizacijski karakter, a potencijalno je mogla nepovratno transformirati čitavo društvo.⁴⁹

Liberalizacija i Hrvatsko proljeće

Dobar dio navedenih značajki razdoblja liberalizacije šezdesetih, konvenira brojnim željama i zahtjevima koji su se javljali u sklopu Hrvatskoga proljeća.⁵⁰ Kada govorimo o Hrvatskom proljeću, govorimo, zapravo, o kompleksnoj društvenoj pojavi u Hrvatskoj u kojoj se artikulirao niz problema poput pitanja privrede, federalizma i državnosti republika, ravnopravnih nacionalnih odnosa, legaliteta, slobode itd. Dobar dio zahtjeva koji se javlja u sklopu Hrvatskoga proljeća svoje korijene ima u liberalizacijskom procesu šezdesetih godina. Utjecaj gospodarske liberalizacije na Hrvatsko proljeće vidljiv je već u jednom od najspominjanja

44 D. Dukovski, *Istra i Rijeka u Hrvatskome proljeću*, Zagreb 2007, str. 16.

45 D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, str. 644.

46 T. Oleszczuk, »The Liberalization of Dictatorship: the Titoist Lesson to the Third World«, u: »The Journal of Politics«, 43 (1981), br. 3, str. 825.

47 T. Oleszczuk, »The Commanding Heights and Liberalization: The Case of Yugoslavia«, u: »Comparative Politics«, 13 (1981), br. 2, str. 180–181.

48 T. Oleszczuk, »The Liberalization of Dictatorship: the Titoist Lesson to the Third World«, u: »The Journal of Politics«, 43 (1981), br. 3, str. 825.

49 T. Oleszczuk, »The Commanding Heights and Liberalization: The Case of Yugoslavia«, u: »Comparative Politics«, 13 (1981), br. 2, str. 182.

50 U hrvatskoj historiografiji razni autori različito su vremenski određivali razdoblje Hrvatskog proljeća, ali u najprihvaćenijoj varijanti radi se o razdoblju od objave Deklaracije 1967. do uhićenja intelektualaca u siječnju 1972. godine. D. Dukovski, *Istra i Rijeka u Hrvatskome proljeću*, Zagreb 2007, str. 28.

nijih zahtjeva proljećara – u zahtjevu za »očuvanjem hrvatskih deviza«.⁵¹ Te su devize došle upravo kroz posljedice liberalizacijskih reformi šezdesetih – reformu gospodarstva, jačanje turizma i masovnu gospodarsku migraciju.

Kada je Miko Tripalo⁵² u svojim sjećanjima govorio da se u vrijeme Hrvatskog proljeća dotadašnji model socijalističkog razvoja počeo iscrpljivati, da je zastario i zaostao za suvremenim znanstvenim dostignućima te da su komunisti tada morali formulirati novi program i dati odgovore na brojne društvene probleme, on je, zapravo, govorio o iskustvu djelomične liberalizacije kroz koje je jugoslavensko, a napose hrvatsko, društvo prolazilo šezdesetih godina.⁵³ Masovni narodni pokret, što je važna značajka Hrvatskoga proljeća, u svome početku nije podrazumijevao nikakvu organizaciju ni aktivnost izvan ustavnih okvira, nego je značio političko buđenje stanovništva koje je nakon »duže birokratske učmalosti« zahtijevalo da sudjeluje ne samo u provođenju nego i u kreiranju politike.⁵⁴ Takvo sudjelovanje širih slojeva stanovništva bilo je proglašeno i u Programu SKJ-a iz 1958. godine.⁵⁵ Međutim, inicijativa nije nastala preko noći, nego se radilo o procesu koji je započet dosta ranije i koji je pokrenula sama partija na vlasti.⁵⁶

Osmi kongres SKJ-a 1964. bio je ključni događaj i preduvjet za pokretanje privredne reforme 1965., ali i za pokretanje brojnih drugih liberalizacijskih koraka te, nakraju, i za otvaranje nacionalnih pitanja u Jugoslaviji. Tim je kongresom ujedno zacrtana politika koja je omogućila rušenje A. Rankovića i pokretanje liberalizacije jugoslavenskog društva.⁵⁷ Da je Osmi kongres SKJ-a označio značajnu promjenu, svjesni su bili i članovi CK-a SKH-a koji u jednom izvještaju o stanju

51 Taj je zahtjev prvi formulirao Šime Đodan koji je tada bio gospodarski tajnik Matice hrvatske. D. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 2007, str. 490.

52 Miko Tripalo (1926–1995) od 1966. bio je predsjednik Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (IK-a CK-a SKH-a), od 1969. član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ-a i Predsjedništva SFRJ. Kao jedan od voda reformista u SKH-u, nakon Karadordjeva 1971. uklonjen je s položaja i isključen iz političkog života. Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, str. 430.

53 Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, str. 8–9.

54 Isto, str. 23.

55 *Program Saveza komunista Jugoslavije: donesen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, 22.–26. travnja 1958.*, Beograd 1988.

56 Thomas Oleszczuk smatra da je liberalizacija više vezana za aktivnost vladajućih elita nego za neke društvene promjene na makro razini pa liberalizaciju koncipira kao seriju odluka vladajućih elita. T. Oleszczuk, »The Commanding Heights and Liberalization: The Case of Yugoslavia«, u: »Comparative Politics«, 13 (1981), br. 2, str. 171, 174.

57 T. Ponoš, *Na rubu revolucije – studenti 71.*, Zagreb 2007, str. 17. Treba naglasiti da je i Osmi kongres SKJ-a imao podlogu u istupanju Josipa Broza Tita koji je sredinom 1962. dao smjernice za reformsku politiku. O tome vidi: D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, str. 432–467. Neki autori poput Thomasa Oleszczuka smatraju da je ta liberalizacija trajala od 1958. do 1971. godine – T. Oleszczuk, »The Commanding Heights and Liberalization: The Case of Yugoslavia«, u: »Comparative Politics«, 13 (1981), br. 2, str. 174.

SKH-a u svibnju 1972. pišu: »Od VIII kongresa SKJ naovamo u našoj su se zemlji zbole duboke promjene u materijalnoj bazi i u društvenoj svijesti.«⁵⁸ Značaj Osmog kongresa SKJ-a naglašava i Tripalo u svojim sjećanjima:

»Treba uzeti u obzir da je u toku nekoliko prethodnih godina, posebno u pripremanju VIII. kongresa SKJ 1964, došlo do značajne demokratizacije sistema uopće i do otvaranja svih bitnih političkih subjekata prema javnosti.«⁵⁹

Partijsko popuštanje osjetilo se i 1967. prilikom izbora koji su, na osnovu Savznog ustava iz 1963, provedeni s mogućnošću kandidiranja više kandidata na izborima. Ipak, glasačka sloboda ovih izbora bila je višestruko ograničena. I dalje je postojala kontrola kroz uređivanje listi od strane političkih i državnih organa, a očigledna je bila i autoritarnost (vjerojatno i strah) u ponašanju građanstva kroz zborove birača, jer su oni rijetko insistirali na svojem pravu ako je drugi kandidat imao snažnu partijsku podršku.⁶⁰ Iako dosta ograničeni, ti su izbori bili vrhunac izborne demokracije u dotadašnjoj povijesti socijalističke Jugoslavije. Slikovit primjer promjena jest i činjenica da su se partijske sjednice počele izravno prenositi, što je omogućilo da obični ljudi prate važne političke događaje koji su ranije bili održavani iza zatvorenih vrata.⁶¹ Politika je u određenoj mjeri postala otvorenom za sve građane, kako to formulira Dukovski.⁶²

Međutim pojавu liberalizacije i činjenicu da su je započeli sami komunisti, treba ipak staviti u širi kontekst. Naime komunistička vlast nije mogla zanemariti procese na međunarodnoj sceni koji su morali imati svoje reperkusije i u Jugoslaviji. Tako, kada M. Tripalo govori o demokratskom masovnom narodnom pokretu (kako je on nazivao Hrvatsko proljeće), smatra da je »korespondirao s tada naj-modernijim i najatraktivnijim evropskim idejama«.⁶³ Zaista, ne može se osporiti utjecaj gibanja na međunarodnoj političkoj i kulturnoj sceni na procese koji su se događali u Jugoslaviji šezdesetih godina, prvenstveno u Hrvatskoj. Komunistička vlast nije mogla biti indiferentna prema tim utjecajima, pa je otvoreno pitanje koliko je komunistička vlast sama htjela reforme, a koliko ih je na to primoravao povjesni trenutak. Dobar primjer vanjskih utjecaja na zbivanja u Jugoslaviji upravo je studentski pokret koji je tendenciju organiziranja i javnog istupanja lakše mogao artikulirati ugledajući se na studentske aktivnosti diljem svijeta.

58 *Hrvatsko proljeće: Presuda partije – Izvještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove*, Zagreb 2003, str. 15.

59 M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, str. 22.

60 K. Spehnjak, »Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969.«, u: ČSP, 30 (1998), br. 2, Zagreb, str. 324.

61 Deseta sjednica CK-a SKH-a (siječanj 1970) prva je išla u izravnom televizijskom prijenosu. D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, str. 557; Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, str. 437.

62 D. Dukovski, *Istra i Rijeka u Hrvatskome proljeću*, Zagreb 2007, str. 47.

63 M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, str. 9.

Doba, uvjetno rečeno, »reformističkog komunizma« u Europi šezdesetih godina u javnosti je komunističkih država otvorilo i nacionalno pitanje. Većina novih europskih lijevih političkih elita nastojala je otvaranje toga pitanja koristiti za obnovu legitimacije, ali, u brojnim slučajevima, i za pokušaje rješavanja potisnutih nacionalnih suprotnosti.⁶⁴ Zasebni nacionalni identiteti svake pojedine nacije ni u Jugoslaviji nisu nestali te ih je Partija nastojala neutralizirati unutrašnjom »republikanizacijom« (ojačavanjem položaja republika i republičkih saveza komunista) i reformama »odozgo« u šezdesetim godinama.⁶⁵ Komunističke vlasti u više europskih država, pa tako i u Jugoslaviji, pokušale su reformirati socijalizam spajajući nacionalizam i liberalizam, ali su zahtjevi za nacionalnim identitetima uzdrmali tradicionalne komunističke ideološke veze i ugrozili partijsku moć.⁶⁶

Procesi liberalizacije i demokratizacije koji su se odvijali od 1964. do 1972. u Jugoslaviji nisu bili isključivo u preobrazbi gospodarskog i političkog sustava, nego su se i u njemu (posebno u Hrvatskoj)javljale političke snage i tendencije (posebno unutar nekih kulturnih institucija) koje su zastupale ideje političkog pluralizma i građanske demokracije.⁶⁷ Hrvatsko proljeće, koje označava posljednju fazu tog procesa, značilo je borbu za političku i upravnu decentralizaciju, samoupravu, ali i za liberalizaciju, demokratizaciju političkoga i gospodarskog života, usmjerenu protiv etatizma, centralizma i unitarizma. Iako je Hrvatsko proljeće bilo politički i socijalno heterogeno, jedinstvo se nalazilo na platformi borbe za opći hrvatski nacionalni interes.⁶⁸ Liberalizacija društva isprva je bila dirigirana odozgo, ali kad se počela širiti, bilo ju je nemoguće kontrolirati i upravo ta činjenica će, u završnici, i srušiti hrvatsko proljećarsko vodstvo.

U 1960-ima jest došlo do ublažavanja totalitarnog sustava, ali do proklamirane cjelokupne društvene reforme i prave liberalizacije nije. Više je razloga tomu neuspjehu, a može ih se svesti na dvije glavne skupine: ekonomske i političke. Zapravo, i ekonomski i politički razlozi su se međusobno isprepletali, čineći neprestanu prepreku pravoj liberalnoj reformi. U ekonomskom pogledu Jugoslavija je bila zemlja relativno siromašnog stanovništva koje je, unatoč značajnom gospodarskom rastu, i dalje imalo jedan od najnižih dohodata po glavi u Europi. U ekonomskom pogledu postojala je velika razlika između pojedinih republika – sjeverozapadne republike (Slovenija i Hrvatska) bile su bogatije od onih jugoistočno od njih. Raspodjela oskudnih resursa bila je jedan je od glavnih uzroka

64 K. Spehnjak, »Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969.,« u: ČSP, 30 (1998), br. 2, Zagreb, str. 319; K. Spehnjak – T. Cipek, »Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945–1990.,« u: ČSP, 39 (2007), br. 2, Zagreb, str. 272.

65 T. Oleszczuk, »The Liberalization of Dictatorship: the Titoist Lesson to the Third World,« u: »The Journal of Politics«, 43 (1981), br. 3, str. 821.

66 K. Spehnjak, n. rad, str. 319; K. Spehnjak – T. Cipek, n. rad, str. 273.

67 D. Dukovski, *Istra i Rijeka u Hrvatskome proljeću*, Zagreb 2007, str. 20. Dukovski smatra da se državno i partijsko vodstvo upravo toga oživljavanja Đilasova liberalizma najviše i bojalo.

68 Isto, str. 37.

podjela između Hrvata, Srba i drugih naroda u 1960-ima i 1970-ima, što je uz drugačije kulturne i povijesne tradicije nacionalnih i etničkih skupina bilo značajno prepreka liberalizaciji – previše slobode moglo je uzrokovati dezintegraciju Jugoslavije na nacionalnoj osnovi. Osnovni politički uzrok neuspjeha reformi i liberalizacije jest staljinistička prošlost jugoslavenskog rukovodstva i nikad napuštena staljinistička tehnika vladanja koja je uključivala partijske čistke, uhićenja »klasnih neprijatelja« i sl.⁶⁹ Jednopartijski sustav ograničavao je dosege reformi pružajući partijskom vodstvu mehanizme za izbjegavanje učinaka liberalizacije. Tajna policija i zatvori još su uvijek čekali one koji bi otisli »predaleko«.⁷⁰ Za uspjeh reformi i pravu liberalizaciju bilo je potrebno sofisticiranje i demokratičnije državno vodstvo, ali i stanovništvo svjesnije građanskih principa i načela privatnog vlasništva.⁷¹ Također, nije zanemariv ni vanjski politički kontekst liberalizacijskog neuspjeha – pitanje blokovske ravnoteže interesa Istoka i Zapada koju se Jugoslavija bojala narušiti.⁷²

U gospodarskom smislu, Savez komunista želio je jugoslavenski sustav učiniti djelotvornijim uvođenjem tržišne privrede, ali je takva privreda podrazumijevala slobodno kretanje kapitala, roba i radne snage, što je bilo nespojivo s jednopartijskom diktaturom.⁷³ Veći dio partijskog rukovodstva zapravo se bojao demokratskog razvijanja jer su široki slojevi stanovništva, ulazeći u politiku, počeli demističirati mnoga područja društvenog i političkog života upozoravajući i na neke nedostatke i nepravilnosti u radu do jučer neprikosnovenog rukovodstva.⁷⁴ Ovu tvrdnju najbolje potvrđuju Tripalove riječi:

»Kada je demokratizacija dovela do toga da su mnoge stvari izbile u javnost i kad je rad mnogih foruma postao otvoreniji, stvarao se pogrešan dojam da su se pojavili neki novi problemi kojih ranije nije bilo – iz čega se mogao izvući sasvim netočan zaključak da je demokratizacija uzrok svim nevoljama.«⁷⁵

Hrvatsko proljeće sa sobom je nosilo tendenciju uvođenja šireg kruga građana-pojedinaca u politiku, što je bilo u suprotnosti sa staljinističkim shvaćanjima o ulozi partije u diktaturi proletarijata, a kojih se dobar dio partijskog članstva nikad nije oslobođio.⁷⁶ Liberalizacija sustava dovodila je u pitanje komunistički monopol, čega se oni nisu htjeli odreći. To je glavni razlog zbog kojeg komunisti nisu

69 T. Oleszczuk, »The Liberalization of Dictatorship: the Titoist Lesson to the Third World«, u: »The Journal of Politics«, 43 (1981), br. 3, str. 826–828.

70 Isto, str. 829.

71 Isto, str. 829.

72 K. Spehnjak, »Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969.«, u: ČSP, 30 (1998), br. 2, Zagreb, str. 320.

73 K. Spehnjak – T. Cipek, »Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945–1990.«, u: ČSP, 39 (2007), br. 2, Zagreb, str. 273.

74 M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, str. 26.

75 Isto, str. 22.

76 Isto, str. 27.

uspjeli riješiti, kako to formuliraju K. Spehnjak i T. Cipek, »kvadraturu kruga«: uvesti dostignuća zapadnjačke znanosti i tehnike, a istodobno izbjegći liberalnu demokraciju i građansko društvo.⁷⁷ Reforme je zaustavila dogma o vodstvu komunističke stranke, koja se ničim nije smjela dovesti u pitanje.⁷⁸ Smjena reformističkih vodstava u Jugoslaviji početkom sedamdesetih, pogotovo onih u Hrvatskoj i Srbiji, označila je povratak starih dogmatskih kadrova i politike.⁷⁹

U znanstvenoj, stručnoj i široj javnosti zapravo ne postoji konsenzus o tome što je to Hrvatsko proljeće. Za neke je to »masovni nacionalni pokret«, za druge je to burno političko reformsko razdoblje nacionalne afirmacije Hrvatske i hrvatstva, borbe za ravnopravnost, demokraciju i građanske slobode. Neki autori Hrvatsko proljeće opisuju kao »stanje duha«, odnosno stanje »svijesti većine Hrvata o nacionalnoj 'homogenizaciji'«, kao »Svijest o nužnim promjenama, [...] nadasve u svijesti hrvatskoga čovjeka o vlastitom nacionalnom biću«.⁸⁰ Hrvatsko proljeće svakako možemo promatrati iz više različitih perspektiva. Jedna od mogućnosti je i ta da ga se promatra kao kamenčić u mozaiku ograničenog, ali vrlo dinamičnog procesa liberalizacije u Hrvatskoj 1960-ih. Štoviše, pojava Hrvatskog proljeća ne bi ni bila moguća da nije proživljeno to liberalizacijsko iskustvo šezdesetih godina. Platforma proljećara se sigurno nije mogla pojavitи npr. 1950. godine, a zasigurno ne niti prije 1966.

Zaključno

Pojam liberalizacija, najčešće definiran kao »progresivno povlačenje političkog nadzora nad aspektima individualnih i grupnih aktivnosti u društvu«, zapravo je pojednostavljen i precijenjen.⁸¹ Liberalizaciju je bolje promatrati kao proces koji se sastoji od niza međusobno povezanih promjena različitih utjecaja nego kao

77 K. Spehnjak – T. Cipek, n. rad, str. 273.

78 Dušan Bilandžić smatra da su postojale tri osnovne prepreke koje su sprečavale demokratizaciju i uspjeh bilo kakvih društvenih pokreta (poput Hrvatskog proljeća): međunarodni poredak, odnos snaga unutar Jugoslavije i golema moć J. B. Tita. Vidi: D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, str. 553–554.

79 K. Spehnjak – T. Cipek, n. rad, str. 275. U isto vrijeme kad i u Hrvatskoj reformna struja okupljena oko Savke Dabčević-Kučar i M. Tripala, u Srbiji je postojala reformna struja koju u literaturi najčešće nazivaju liberalnom, a koju su vodili Marko Nikezić i Latinka Perović. Oni su također stajali na pozicijama stvaranja konfederacije i protiv unitarizma i centralizma. Međutim, značajno je da ove dvije reformske struje, unatoč brojnim zajedničkim točkama, nisu uspostavile neki oblik suradnje, već, naprotiv, suparništva. D. Dukovski, *Istra i Rijeka u Hrvatskome proljeću*, Zagreb 2007, str. 22–23. Opoširnije o srpskim liberalima vidi: Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala: Tehnologija političkih obraćuna Josip Broza*, Beograd 1990.

80 D. Dukovski, n. dj., str. 27.

81 T. Oleszczuk, »The Commanding Heights and Liberalization: The Case of Yugoslavia«, u: »Comparative Politics«, 13 (1981), br. 2, str. 171.

jedan jednosmjeran i kontinuiran slijed.⁸² Proces liberalizacije nosio je sa sobom mnoštvo pozitivnih, ali i neke negativne posljedice, a sve one zajedno utjecale su na pojavu Hrvatskog proljeća. Tako npr. možemo slobodno reći da je velik utjecaj na pojavu Proljeća imalo smanjivanje političke represije, ali isto je tako velik utjecaj imao i negativan trend iseljavanja Hrvata u inozemstvo.

U zaključku ovoga kratkog priopćenja nameće mi se jedno pitanje za koje smatram da bi bilo vrijedno istraživanja: Koliko je Hrvatsko proljeće po svome sadržaju (karakteru) bilo liberalno? Naime već je Katarina Spehnjak, referirajući o reformskoj struji unutar SKJ-a, naglašavala da u literaturi koja prati događaje i reforme šezdesetih postoje različita tumačenja oko toga da li su te reformne struje bile zaista liberalne u cjelovitosti svoje orijentacije ili je bila riječ o borbi decentralista protiv centralista.⁸³ I Dušan Bilandžić je krajem 1990-ih smatrao da u vrijeme Hrvatskog proljeća ni jedna proljećarska struja nije isticala liberalno-demokratske ideje, kao ni načela socijalne pravde.⁸⁴ Nekoliko godina poslije, te je teze najdublje razradio Zdenko Radelić tvrdeći da je u Hrvatskom proljeću nacionalno pitanje bilo najvažnije i da je ono potiskivalo sva druga pitanja, pa tako i pitanja liberalizma i demokracije. Upravo je zbog borbe s unitarizmom i ideologijom jugoslavenstva hrvatski nacionalni pokret ostalo neliberalan.⁸⁵ Površni pregled onih sadržajnih značajki liberalizma navedenih na početku ovoga teksta išao bi u prilog navedenim tvrdnjama, jer individualizam, kao bit liberalizma, nije bio proklamiran ni od strane studenata, ni u Matici hrvatskoj, niti u reformatorskom vodstvu u SKH-a. Najlogičnije objašnjenje bi bilo da to tada, u okvirima totalitarnog sustava, nije bilo moguće. Pozivanje na samoupravni socijalizam bila je osnovna i jedina legitimacija bilo kakvog javnog, a napose političkog, istupanja. Hrvatsko proljeće značilo je borbu za političku i upravnu decentralizaciju i hrvatsku samoupravu usmjerenu protiv etatizma, centralizma i unitarizma, a tek nakon toga za liberalizaciju i demokratizaciju političkoga i gospodarskog života. Liberalan i demokratski karakter mogli bismo mu dati prvenstveno (možda i jedino) zbog toga što je dovodio u pitanje jednopartijski monopol koji je držao Savez komunista. Kada govorimo o liberalizaciji u Jugoslaviji 1960-ih, više se radilo o liberalizaciji kao procesu, a manje o liberalizaciji kao sadržaju. Dio tog liberalizacijskog procesa je, svakako, i pojava Hrvatskog proljeća, koje pak sadržajno ne mora imati liberalan karakter. To pitanje, svakako, ostaje otvoreno.

Ono u što možemo biti sigurni jest da je druga polovica 1960-ih godina nesumnjivo označila početak djelomične liberalizacije jugoslavenskoga političkog i društvenog sustava. Liberalizacija je omogućila Hrvatsko proljeće i, zapravo, bila

82 Isto, str. 183.

83 K. Spehnjak, »Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969., u: ČSP, 30 (1998), br. 2, Zagreb, str. 318.

84 D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, str. 628.

85 Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, str. 462–466.

podloga i preduvjet tome prvom pokušaju stvaranja nestranačkoga političkog pluralizma. U drugoj polovici šezdesetih godina 20. stoljeća civilno društvo počelo se buditi, no demokracija je još bila vrlo daleko, što su na prijelazu 1971/1972. na svojoj koži osjetili oni koji su smatrali da je politički pluralizam moguć već u tome trenutku.⁸⁶ Jugoslavija je imala značajno drugačiju obilježja u odnosu na druge države u kojima su komunisti držali vlast.⁸⁷ Međutim, unatoč zapadnjačkim, liberalnim i demokratskim utjecajima, nijedna bitna poluga vlasti nije izmicala iz ruku SKJ-a odnosno svemoćnog J. B. Tita. Titov staljinistički habitus i njegova ličnost koja je simbolizirala i personificirala jugoslavensku državnu vlast bila je jedna od glavnih prepreka liberalizaciji.⁸⁸ Izmjenjivanje prakse političkog popuštanja i zatezanja, odnosno dopuštanje liberalnih strujanja u jednom trenutku, a onda naglo staljinističko »udaranje bićem« u drugom, upravo je bila jedna od karakteristika Titove boljševičke vještine vladanja. U toj činjenici leži osnovno objašnjenje geneze Hrvatskoga proljeća, koje je nastalo upravo na jednome valu liberalnih strujanja i koje je nakraju jednim udarcem brutalno ugušeno. Hrvatsko proljeće, kao masovni narodni pokret upitno liberalnog karaktera, označava vrhunac procesa liberalizacije u jugoslavenskoj državi koji je započeo polovicom šezdesetih godina, a njegovo gušenje naprasni prekid u tome procesu.

-
- 86 K. Spehnjak – T. Cipek, »Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945–1990.«, u: ČSP, 39 (2007), br. 2, Zagreb, str. 275.
- 87 D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, str. 644–645.
- 88 T. Oleszczuk, »The Commanding Heights and Liberalization: The Case of Yugoslavia«, u: »Comparative Politics«, 13 (1981), br. 2, str. 182.